

МИЛИЈА СТАНИШИЋ

ПРОДУЉИВАТИ САЗНАЊА О ТРИНАЕСТОЈУЛСКОМ УСТАНКУ

Дубоке друштвене кризе и историјске прекретнице истовремено су и судилишта историје. У њима се љуљају темељи друштвеним наукама, а посебно историографији о новијој прошлости. Свака нова епоха почиње радикалном критиком претходне. Тада наступа вријеме различитих интерпретација новије историје и намеће се нужна потреба преиспитивања углова посматрања и резултата историјске науке.

Данас кад ретроградне снаге на сваки начин хоће да обезвриједе и потру објективне чињенице о НОР-у и његове вриједности, положај историографије нашег ослободилачког и револуционарног рата је веома сложен. Ако жели да оствари своју друштвену улогу, не би смјела на националистичке и антикомунистичке помаме да одговара страствено. Наука је синоним мудрости.

Данашње вријеме је доба плурализма духовног живота. У њему се мора имати много више слуха за супротна гледишта о збивањима у новијој прошлости — а њих ће бити све више — и бити пријемчив за она нова открића која су заснована на изворима стварних чињеница. Критичка мисао историографије НОР-а мора увелико ојачати, ослобађајући се идеолошких наслага и једностраности у обради догађаја и збивања, уз спремност историчара да са степеном сазнавања нових чињеница продубљују или мијењају своје раније закључке и оцјене.

I

Тринаестојулски устанак је знаменити догађај црногорске слободарске епопеје, мебаш и прекретница у историји Црне Горе, и један од њених најзначајнијих подвига. То је догађај који је уврстио врхунске вриједности Црногораца у свјетску културну баштину.

Почетне описе догађаја у устанку, и саздавање слике о њему, сачинили су његови актери, комбинујући своја сјећања, и сјећања бројних сабораца, са расположивим изворним документима. Тадашњи радови о устанку углавном су посвећени војним збивањима и дјелатности КПЈ. По природи ствари, у радовима актера догађаја испољавала се емотивност и самољубље побједника, било је претјеривања у приказивању снаге устаника и није било довољно критичности. Најзначајније дјело из тог периода је књига Батрића Јовановића *Црна Гора у НОР-у и социјалистичкој револуцији* (објављена 1960. године), која у два прва поглавља обрађује тринаестојулски устанак.

Равно прије 20 година, поводом тридесетогодишњице тринаестојулског устанка одржан је у Титограду научни скуп уз учешће двадесетак научних радника и толико актера догађаја. На њему је проширен тематски оквир обраде устанка. Учињен је и први покушај прављења синтезе у огледу Милије Станишића *Тринаестојулски устанак — јединствени феномен II свјетског рата*. У покушају да се допре до коријена истине, и да се устанак објективно вреднује — служећи се интердисциплинарним научним методом — у том свом раду анализирао сам историјске, социјалне, политичке, војне, етичке и психолошке чиниоце устанка — у њиховом прожимању. Потоњих 20 година тематски оквир се све више размицао, чему знатно доприноси и овај научни скуп. На њему се обрађују нове теме, а добар дио њих је синтетичког карактера. По први пут се даје преглед и оцјена учешћа књижевности и умјетности у расвјетљавању тринаестојулских дубина. Приближавајући се синтези највећег ступња, извјесно је да још има празнина у саздавању чињеничке слике о устанку. Нијесу довољно обрађене ове тематске области:

- карактер друштвеног живота у Црној Гори између два свјетска рата;
- грађанске политичке странке уочи рата (монографске обраде);
- село и сељаштво у годинама пред рат;
- социо-политичка анализа грађанске интелигенције (на начин како је сачињена за комунистичку);
- феномен издаје кроз историју Црне Горе (посебно значајна тема);
- утицај религије на становништво и држање свештенства на почетку НОР-а;
- социјална, политичко и духовно стање муслиманског и албанског живља уочи рата.

Надамо се да ће се отворити могућност да се допре до нових чињеница у италијанским архивима.

II

Знаменити историјски догађаји су плод дуготрајног историјског процеса. У њима се преплиће прошлост и „садашњост“.

Сви писци који су цјеловитије обрађивали тринаестојулски устанак истицали су утицај црногорских традиција на његов настапак и ток. Међутим, није се дубље и у потанкостима улазило у питања својстава црногорског народног бића која су утицала на устанак. То се, по нашем мишљењу, није чинило у првом реду из идеолошких разлога због којих су у читавом друштву кидане везе са претходним културно-историјски мтоковима, и потцјењиван је утицај прошлости и њених вриједности на свијест народа. Према критеријумима наше последијератне идеологије, оптерећивање савремене историје прошлости отежавало би изградњу „новог човјека“.

У општенародном тринаестојулском устанку дошле су до пуног изражаја све духовне, моралне и ратничке одлике Црногораца које су израђиване на основама њихове животне филозофије. Стога нас она мора много више занимати приликом његове обраде. То је била филозофија која је поникла из потребе опстанка и из богатог духовног живота народа који је вјековима водио ослободилачку борбу; која је утемељена на народном искуству и сазнању, пробијајући се кроз митске наслаге и сурову стварност; филозофија која је вредновала смисао и циљ живота и живљења, и снажно је утицала на животно опредјељење и понашање Црногораца. Све је то велики Његош сажео у својим филозофским погледима.

Вољом историјске судбине Црна Гора је од свог настанка живјела у сложеним условима сурове стварности, на граници Истока и Запада и на балканској вјетрометини. Притијешњена од великих освајача, вјековима јој је пријетила опасност однарођивања, нарочито кад је њен простор преплавила османлијска најезда. Црној Гори је тада запријетила опасност да је прогута бездан. У тим на изглед безизлазним приликама наши преци се нијесу мирили са судбином, нијесу сједјели скрштених руку нити су мољакали за милост. Схвативши да се ради о опстанку, није их обхрвала малодушност, нијесу клонули духом нити су се предали очајавању. Преузели су конце судбине у своје руке, опредјелили су се за активно дејство и за отпор непријатељу, уздајући се у своју снагу. Такво опредјељење временом је сазрело у одлуку да се, иако са оскудним снагама и средствима, на силу одговори силом, са спремношћу на ризик и жртве. У тој одлуци је изражено сазнање да се народ могао избавити од моралне и националне пропасти само одлучном и непоколебљивом борбом. Најборбенији дио народа и његово вођство временом су у својим стремљењима толико очврсли да су били спремни прије да нестану него ли да буду робље туђина. Тим путем и на тај начин црногорски народ је постао субјект историје, и на Балкану је играо видну улогу.

Црногорци су своју ослободилачку борбу заснивали на природном праву човјека да је слободан. Знали су да без слободе човјеку и народу нема опстанка ни бољитка. Схватили су да су отпор насиљу, побуна против угњетавања и освајања слободе основно људско право. Стога су обгрлили слободу и оружје и

штитили своје право на одбрану од зла и туђинског насиља (Његош: „Ал’ тирјанству стати ногом за врат... то је људска дужност најсветија!“ — или „Зло чинити од зла се бранећи ту гријеха нема никаквога“). Били су увјерени да је слобода изворна људска потреба, смисао постојања и највећа вриједност. Тринаестојулски устанак је у правом смислу потврда таквог вредновања слободе од стране црногорског народа.

Мали народи су најчешће подлијегали моћним освајачима. Црногорци су у томе били изузетак. Смogli су снаге да истрајно и успјешно воде ослободилачку борбу, војујући по принципу „Нека буде борба непрестана, нека буде што бити не може!“ На том принципу изведен је и тринаестојулски подвиг. Стога ваља поставити питање: да ли је вођење борбе по овом принципу сушта ирационалност? Да ли је то авантура и срљање у пропаст? Да ли је то логичка бесмисао?

Историја Црне Горе даје прави одговор на ова питања. Она показује да је вођење борбе по принципу „Нека буде што бити не може!“ израз егзистенцијалне нужности, а не производ психолошких својстава Црногораца. Да су се помирили са својом незавидном судбином, да су се покорили туђину и да су водили „реал-политику“, то би угрозило опстанак малобројног црногорског народа. Насупрот томе, историјска стварност је показала да су у Црној Гори постојали услови за вођење успјешне ослободилачке борбе, уколико се напредну све снаге народа и ако се крајње одлучно и упорно стреми ка циљу. У тој борби било је и претјераног заноса, клонућа, неуспјеха, издаје, пораза и непотребних губитака, али снага Црногораца је одолијевала, истрајавала и јачала. Дакле, историја показује и потврђује да су циљеви и подухвати ослободилачке борбе црногорског народа били реални. Наши преци, премда склони сањарењу, умјели су да се загледају у дубину историјског тока, знали су да процијене владајуће прилике и да гледају далеко испред себе. А оне снаге црногорског друштва које нијесу биле за вођење одлучне борбе против туђина увијек су се заклањале и правдале ставом да је таква борба безумна. Таквих снага и ставова било је и у тринаестојулском устанку, али их је одбацила у страну снага и слога устаничке бујице.

У ослободилачкој борби Црногораца видну је улогу одиграла и њихова филозофија етоса. Она је кроз историју првенствено била усмјерена на јачање борбених потенцијала народа, и на изграђивање моралних принципа и норми понашања према општим интересима и у свакодневном животу. Тринаестојулски устанак је показао да је филозофија морала Црногораца, заснована на чојству и јунаштву, била жива и дјелотворна.

На збивања у устанку утицала су и етно-психолошка својства Црногораца, битно обиљежје њиховог народног бића стварано вјековима. Историјски, друштвени, природни и биолошки услови ударили су снажан печат на њихов карактер и психу. Услови живота и био-психолошки склоп извајали су од њих преузимљиве, динамичне, плаховите и страствене људе, са пуно

животног оптимизма и горштакке енергије. Веома су амбициозни: хоће да буду „неко и нешто“ и желе „да праве историју“, да се у томе надмећу међусобно и са другима. Брзо се одушевљавају приликом кретања у крупне подухвате, а знају и брзо да се охладе. Историја их је обдарила ратничким врлинама, поносни су и славољубиви, а знају и да прецјењују сопствене снаге. Сва ова својства дошла су до изражаја у масовности тринаестојулског устанка, у силини његовог офанзивног замаха и у брзом сплашњавању почетног устаничког успјеха. Све ово још није довољно историографски истражено.

Историја није штедјела Црну Гору. Многа њена покољења пролазила су кроз олујна времена, кроз страдања и искушења. Драматични услови борбе за опстанак таложили су искуства и историјску зрелост. Црногорски народ се више пута нашао на судбоносном раскршћу, кад се морао опредјељивати којим путем кренути у будућност и да ли остати вјеран самоме себи. То се догодило и у тринаестојулском устанку, кад се морао опредјелити за нове историјске алтернативе:

Да ли одабрати живот у фашистичком „Новом европском поретку“ или се сврстати у свјетски антифашистички фронт?

Да ли дозволити да га одвоје од словенске матице?

Да ли кренути у борбу против окупатора или чекати да му други донесу слободу?

Да ли убудуће живјети у самосталној Црној Гори или у Југославији?

За какву се Југославију борити?

Управо захваљујући историјској зрелости црногорског народа одговори на ове алтернативе били су онакви какве их је дао тринаестојулски устанак. Дубље разумијевање тих одговора изискује да се разматрају у тјешњем јединству са начином и путевима стицања историјске зрелости Црногораца.

Тринаестојулски устанак је показао да је слободарска традиција црногорског народа жива, моћна и плодотворна. Поодавно сам у својим радовима истакао тезу да без ње не би било тринаестојулског устанка. Неки су историчари на то вртјели главом (да не говоримо о политичарима!),

III

Ма колико било снажно противокупаторско расположење народа, устанак се не би могао подићи у ондашњим условима благог окупационог система и врхунца фашистичких сила без снажног и добро припремљеног борбеног језгра. Само његова одлучна иницијална акција могла је у таквим условима да распламса борбене потенцијале народа.

КПЈ је у Црној Гори била једина друштвена снага која је припремала и организовала оружану борбу против окупатора, и руководила устанком. Стога је нужно подробније истраживати њену снагу и способност, њене врлине и мане.

Један од парадокса историје Црне Горе је и у томе што је била индустријски неразвијена земља, са малобројном радничком класом, а имала је релативно најјачи комунистички покрет у Југославији. Наука још није цјеловито објаснила овај историјски феномен. Он се не може ни разјаснити уколико се само истражују друштвени односи у Црној Гори између два свјетска рата, и њен положај у Југославији. Коријени су много дубљи и налазе се у црногорском историјском бићу, па их тамо и треба тражити.

Снагу комунистичког покрета Црне Горе рељефно илуструју ови подаци:

— број чланова КПЈ и СКОЈ-а био је уочи устанка преко пет пута већи од југословенског просјека у односу на број становништва;

— од укупног броја партијског чланства у августу 1940. било је 62% сељака;

— око 80% чланова КПЈ у вријеме устанка живјело је на селу (сељаци и интелектуалци);¹⁾

— уочи устанка на селу је живјело око 77% напредних интелектуалаца;²⁾

— утицај КПЈ на малобројну радничку класу био је преовлађујући и без озбиљније конкуренције.

Највећи успјех КПЈ у годинама пред рат био је освајање умова и срца младог нараштаја, који је иначе био одгајан на врелима црногорске слободарске традиције. Истовремено је задобила већину студентске, средњошколске и радничке омладине, као и најборбенији дио сеоске. Револуционарну омладину су одушевљавале комунистичке идеје, као нови друштвени идеал, и живјела је у заносу вјере да ће искоријенити сиромаштво Црне Горе и да ће извести морални препород друштва. Имала је и амбиције да ће повратити сјај црногорског оружја, потамњелог 1916. године. Надасве, била је жељна великих и брзих друштвених промјена. У своје циљеве и подухвате није сумњала, живјела је у борбеном заносу и била је спремна на жртве у борби за народне интересе. Све је то давало печат тринаестојулским збивањима.

Данас су све гласније тврдње које оспоравају руководећу улогу КПЈ на црногорској друштвеној сцени у постаприлским данима, истичући да је то била „чиста случајност“ или чак „трик комуниста“. Истина је сасвим другачија. Послије катастрофалног слома Краљевине Југославије у Црној Гори се темељито промијенио однос политичких снага у корист нових друштвених снага на челу са комунистима. Иначе чврсте организације КПЈ и СКОЈ-а, остале су и под окупацијом очуване и функционисале су без прекида. Обије организације су бројно и идеолошко-поли-

¹⁾ Милица Станишић, *Токови револуције у Црној Гори*, Никшић, 1980, стр. 124.

²⁾ Милица Станишић, *Токови револуције у Црној Гори*, књ. III, Никшић, 1988, стр. 52.

тички ојачале доласком већег броја комуниста из других крајева земље, и пријемом нових чланова. Политички утицај КПЈ у народу порастао је захваљујући њеној офанзивној стратегији према окупатору, а однос према окупатору био је тада основни друштвени однос. За сво то вријеме грађанске снаге су губиле углед у народу и биле су дезорганизоване. Дакле, ствари су текле по неумитној логици ондашњег друштвеног процеса. Смјена руководеће снаге друштва извршена је на основу стварног односа политичких снага.

За разумијевање тринаестојулског устанка ваљало би, више него што је до сада чињено, подробније изучавати и ондашња својства комуниста. Тим прије што данашња историјска дистанца и друштвене прилике омогућавају да се објективније сагледају њихове врлине и мане.

Црногорски комунисти су посједовали сва основна својства југословенских комуниста. Но њихов идејни, политички, морални и психолошки профил је у знатној мјери особен, јер је био прожет интегралним духом црногорског човјека.

Потичући из сиромашног народа, чије се историјско биће одликовало одлучношћу и прегалаштвом у остварењу животних интереса, радо су прихватили радикализам комунистичког учења. Били су им блиски срцу максималистичка схватања циљева и јакобински и бољшевички методи борбе. На њихов романтичарски црногорски дух лијепиле су се као мелем утопијске идеје комунизма. Идеје о стварању „новог свијета“ распаљивале су им машту, слично као и њиховим прецима који су хрлили у борбу „да праве историју“. Слично својим прецима, и они су будно слушкивали позив Москве — сада Комитерне — да се креће у „свети рат“. Као и њихови преци, прецјењивали су улогу физичке силе у политици, и знали су да прецијене сопствене моћи. Радо су тежили да се ка циљу иде прецице и нијесу били склони компромисима. У њиховом политичком менталитету одражавала се црногорска страственост и жестина. Био им је својствен политички радикализам, догматски шематизам и револуционарна нестрпљивост који су их доста често водили у секташтво. Били су самоувјерени, храбри и ватрени борци, спремни на ризике — људи од акције. У вођењу политике није их красила одмјереност, опрезност и тактичка гипкост. Били су рјечити и умјели су да мобилишу масе, али се нијесу одликовали смислом за организацију. У сопственим редовима гајили су другарство, обојено црногорском искреношћу и срдачношћу. Били су отворени и осјећајни. Дубоко су мрзјели класног непријатеља и фашистичког агресора, а били су немилосрдни према „издајницима“ у сопственим редовима. Црте њихове политичке нетолерантности биле су посљедица историјског насљеђа, догматске свијести, културно-историјске „сировости“ и недовољног политичког образовања. Припремајући се за отпочињање оружане борбе, комунисти Црне Горе су са нестрпљењем очекивали судар са окупатором и да изведу револуционарни подвиг, ријешени да их нико у томе не претекне.

Огромну већину чланства КПЈ у Црној Гори уочи устанка чинили су млади људи. Млада су била и руководства. На основу мојих истраживања произилази да је тадашњи просјек старости чланова Покрајинског комитета био 33 године, чланова среских (мјесних) комитета 28, а њихових политичких и организационих секретара 29 година.

Ваљало би детаљно процијенити које су све позитивне а које негативне посљедице произилазиле из чињенице да је КПЈ гада сачињавао млади свијет.

IV

Историографија је до сада недовољно истраживала и анализираола социо-политичку структуру устаника, смисао и карактер њиховог јединства и зачетак раскола црногорског народа који је настао крајем устанка.

КПЈ је у постаприлским данима постигла крупне политичке и војне успјехе припремајући оружану борбу против окупатора. Међутим, критички још није оцијењено да ли је могла у то вријеме испољити још више ширине у стварању антиокупаторског фронта.

Грађанске снаге прозападне политичке оријентације биле су у Црној Гори растројене, обезглављене, збуњене и немоћне. Међутим, последице капитулације југословенске државе велики број припадника тих снага, људи од угледа, вратио се у своја родна мјеста. Поставља се питање: због чега ове снаге нијесу успјеле да створе антиокупаторски покрет (као што је то учињено у Србији)?

Друштвена криза настала сломом југословенске државе јачала је револуционарно расположење маса. КПЈ у Црној Гори и снаге које су је слиједиле доживјеле су капитулацију Југославије као слом њеног буржоаског система. У прогласу Покрајинског комитета поводом напада Њемачке на СССР црногорски народ се позива у борбу „за остваривање совјетске власти и коначни обрачун са капиталистичким системом“. И премда је устанак отпочео на широкој платформи националослободилачке борбе, и у њему су снажно били наглашени класно-револуционарни циљеви. Ова појава још није историографски довољно разјашњена. Да ли се радило о несналажењу комуниста у спровођењу новог политичког курса? Да ли је у питању логичан наставак предратног револуционарног процеса? Или је посриједи и једно и друго? Немамо прецизан одговор и на питање: да ли су и колико политичко-психолошке предности комуниста у постаприлским данима утицале на потцјењивање моћи грађанских снага прозападне политичке оријентације?

Према одређењима која су их инспирисала да ступе у борбу, устаници се (условно) могу подијелити на три групације: *Прву групацију* су сачињавали комунисти и њихови симпатизери.

Били су идејно јасно опередијељени, развијене политичке свијести и чврсто ријешени да са протјеривањем окупатора изврше корјенити друштвени преображај. Ова групација је била борбено језгро и ударна снага устаника, продубљивала је социјални садржај борбе, а сачињавали су је интелектуалци, сељаци и мањи број радника који су били напустили градове (или су живјели на селу). Снага и замах овог револуционарног језгра били су цовољни да својом одлучном оружаном акцијом разбукте ватру устанка.³⁾ Револуционарни полет се удружио са ослободилачким заносом. Другу групацију су чинили људи подстакнути слободарским традицијама у заносу родољубља. Таквих је, највјероватније, било највише у редовима устаника. Знатан број њих припадао је прије рата опозиционим грађанским странкама, али је било не мало и оних који су припадали режимским странкама или који су били политички неопредељени. Овој групацији је припадало двадесетак истакнутих предратних грађанских политичара, претежно припадника опозиционих странака, а такође и један број патриотски настројених официра. Трећа групација је била најмалобројнија, а чинили су је они који су у устанак кренули мање-више невољно, ношени устаничким валом, а међу њима је било и појединаца који су се надали да ће у освојеним градовима нешто шићарити. Највећи број из ове групације припадао је прије рата гласачкој режимској машинерији, и био је заостале политичке свијести.

Устаници су били јединствени у томе да се истјера окупатор из земље, да треба слистити квислиншку тзв. самосталну Црну Гору и обновити југословенску државу. Јединство је давало снагу устаничком замаху. Међутим, у њиховим редовима постојале су крупне идеолошке и политичке разлике у питању да ли обновити „стару“ или створити „нову“ Југославију. У ствари, устанак на почетку није имао чврсту политичку основу.

Велика италијанска противофанзива — вођена са бруталношћу казнене експедиције — нанијела је опаке ударце јединству устаничких редова, иначе и војнички још неочврслих. Голема окупаторска сила, заједно са квислиншким муслиманским и албанским снагама, успјела је брзо да разбије устаничку војску, која се осула. Сломљен је устанички занос. Цијела Црна Гора постала је позорница невиђене драме: на све стране стријељања, паљевине, страва и одвођење у логоре; у народу је завладао страх, разочарење и очајање; воља за борбом је нагло спласла, а дефетистичко расположење је узимало маха; и један број комуниста је губио главу и деморалисао се; у настојањима да се очува гола егзистенција, узимала су маха и негативна својства црногорског бића — окретао се ћурак наопако, отпочињале су међусобне свађе и љуте заваде. Још није цјеловито истражена и разјашњена драматичност ове ситуације и њен ути-

Титоград, 11. 7. 1971.

³⁾ КПЈ је прије устанка формирала 288 оружаних група са око 6250 бораца — Батрић Јовановић, *Црна Гора у НОР-у и социјалистичкој револуцији*, Београд, 1960, стр. 46.

цај на јединство устаника. А не може ни бити објашњена без учешћа социјалне психологије.

У таквој ситуацији — а видјевши да се у устанку стварала револуционарна власт — грађанске снаге прозападне политичке оријентације отпочеле су агресивно да ступају на сцену, са циљем да се у вријеме гушења устанка униште комунисти. Ово је био кардиналан заокрет у политичком курсу грађанских снага. Окупатор им више није био главни противник већ су комунисте прогласили за непријатеља број један. Већ се назирао отворени сукоб међу дјелом странама. Ова политика грађанских снага ће ускоро еволуирати у отворену оружану сарадњу четничког покрета са окупатором у циљу уништења партизанског покрета — а четничке војне јединице неће током цијелог рата опалити на територији Црне Горе нити један плотун против окупаторске војске.

Историографији предстоји да из комплекса ових појава прецизније одговори на питања: Да ли је сукоб био неизбежан и да ли је политички компромис био могућ? У чему су кривње на обје стране у распламсавању сукоба? У којој мјери се у Црној Гори одразио разлаз између југословенског партизанског и четничког вођства? Колико је на огорченост и суровост обрачуна утицао радикализам (екстремизам) Црногораца? Да ли је на стварање нове власти утицало и убјеђење комуниста да ће се рат брзо завршити? Да ли се може одржати до сада преовлађујућа тврдња да су официри — монархисти кренули у устанак под притиском народног расположења или је по сриједи било и њихово родољубље?

У вихору окупаторске противофанзиве КПЈ је ненадно запала у веома сложену и драматичну ситуацију: уздрмани су њени редови, опадао јој је углед у народу, а на многим странама се ширило незадовољство према комунистима. У цјелини, стајала је пред много тежим задацима него у вријеме припрема и отпочињања устанка. Савладавање кризе устанка зависило је од њене ријешености и способности. У таквој ситуацији, седам дана прије окончања окупаторске противофанзиве, одржано је 8. августа Цокрајинско партијско савјетовање. Низ година оцјене историчара о овом савјетовању биле су под сјенком познате одлуке ЦК КПЈ о поништењу његових материјала. Међутим, објективна анализа одлука савјетовања — и поред застрањивања у третирању линије НОБ-е и партизанског начина ратовања — показује да је оно имало изванредан значај за судбину устанка. То сам покушао доказати у својој студији „Плиме и осеке прве године устанка у Црној Гори“. Али сматрам да ова тема још није исцрпљена.

V

Тринаестојулски устанак је аутентичан црногорски догађај, потврда самобитности Црногораца и израз њиховог националног идентитета — историјски тренутак значајан за њихово само-

освјешћивање. Испољили су у њему суштину својих духовних, моралних и историјских вриједности, и то на начин који је најавио да ће Црна Гора у НОР-у Југославије играти много значајнију улогу од оне која би јој припадала према броју становника и по величини њене територије.

КПЈ је била једина политичка странка која је признавала постојање црногорске нације. Као предводник НОБ-е и као главна кохезивна снага НОП-а имала је велике могућности да утиче на обликовање идејно-политичке свијести маса, посебно на развијање њихове националне свијести. Стога се у НОР-у национална свијест Црногораца развијала много брже и снажније него ли у предратном периоду. Међутим, из изворних докумената је видно да њени ставови о црногорској нацији и рјешавању црногорског националног питања у првој години НОР-а нијесу истицани и наглашавани у мјери у којој је то чињено од 1943. године. Историографија није темељно разјаснила ово питање.

Поћимо најприје од историографски утврђених чињеница:

— у другој половини 1940. године на VIII Покрајинској и V Земаљској конференцији КПЈ заузети су јасни и недвосмислени ставови о црногорској нацији;

— сви чланови ПК-а у устанку били су учесници VIII Покрајинске или V Земаљске конференције, и као стари комунисти добро су познавали линију КПЈ о националном питању;

— покрајински комитет је почетком јуна 1941. године у свом прогласу позивао црногорски народ у борбу за национално ослобођење;

— оба делегата ЦК КПЈ у Црној Гори у првој години НОР-а — Милован Ђилас и Иван Милутиновић — уочи рата су учествовали у теоријској разради питања о црногорској нацији, и добро су познавали црногорске прилике;

— на већ поменутом Покрајинском савјетовању од 8. августа 1941. године делегат ЦК КПЈ каже: „... комунисти морају стално истицати да онако присаједињење (уједињење Црне Горе са Србијом 1918. г. — МС) може само шкодити народу, а да је корисно и потребно уједињење са Србима и Хрватима на основу потпуне равноправности ... уједињење које не би имало господарајућег члана“;⁴⁾

— у једном броју прогласа вођства устанка из прве године НОР-а употребљава се термин „црногорски народ“, а у програмским документима Црногорске народне омладине истичу се захтјеви за националну равноправност црногорског народа;⁵⁾

— наредбом Главног штаба партизанских одреда за Црну Гору и Боку од 22. 10. 1941. црногорска застава се уводи као војна застава од батаљона навише.⁶⁾

Као што се види, КПЈ је ушла у НОР са предратним ставовима о црногорској нацији и рјешавању црногорског нацио-

⁴⁾ Зборник НОР, т. III, књ. 4, док. 2, стр. 24.

⁵⁾ Зборник НОР, т. III, књ. 1—4.

⁶⁾ Зборник НОР, т. III, књ. 1.

налног питања, и почела их је остваривати. Отпада, дакле, сумња да би се могло радити о промјени става у овом питању, или о колебању.

На основу изучавања тог питања, мишљења сам да су била по сриједи ова два главна разлога: 1) Бојазан од расприравања „бјелашко-зеленашког“ сукоба и 2) Интернационализам црногорских комуниста.

Раздор и расцјеп црногорског народа настао 1918. године био је веома дубок, а сукоб између „бјелаша“ и „зеленаша“ толико жесток да је Црној Гори у међуратном периоду наносио голему штету. Окупацијом земље јаз међу њима је још више продубљен, а мржња нарасла, јер је вођство, „зеленаша“ у улози квислинга испољавало жељу да се свети „бјелашима“, а ови су од тога стрепјели. Поново је запријетила опасност да се овај сукоб распламса, у много жешћим облицима.

У борби за изградњу што масовнијег НОП-а, КПЈ се наша пред неодложним задатком да премошћује овај јаз. Разумљиво је да је у томе морала бити веома опрезна, и у пропаганди и у практичној дјелатности. Колико је вођство устанка о томе водило рачуна види се из писма Покрајинског комитета КПЈ од 1. 12. 1941. Окружном комитету Цетиње: „Данас је политички неправилно дијелити људе, како ви радите у прогласу Катунјанима, на бјелаше и зеленаше... већ се треба свим силама заложити за то да те подјеле уопште нестане“.) Такви тактички политички обзира према објема странама су били сасвим оправдани, јер је и из њихових редова требало мобилисати и стварати борце за циљеве НОБ-е.

У комунистичком покрету Црне Горе интернационализам је био дубоко укоријењен и јаче наглашен него код осталих југословенских комуниста. И овдје је црногорска традиција одиграла значајну улогу: Црногорци су од давнина пружали руку и оружану сарадњу свим народима који су им у борби за слободу могли бити од помоћи. Прије свега и највише изражавали су борбену солидарност са „мајком Русијом“. На такву народну љубав надовезала се страствена љубав према СССР-у комуниста и снага које су их слиједиле. Стога је руско-совјетски фактор постао моћан извор и подстицај тринаестојулског устанка, а обавеза комуниста да помогну одбрану СССР-а њихов првостепени задатак. Њихов основни критеријум интернационализма био је безусловна подршка СССР-а и „свјетске револуције“, која им је била велика опсесија.

Интернационализам комуниста Црне Горе видно је долазио до изражаја и на југословенском плану. Оснивачи њеног комунистичког покрета су израсли у борби против црногорског сепаратизма и инаугурисали су курс чврсте везаности Црне Горе за југословенску заједницу, и чврсте повезаности њених комуниста за југословенски интерес. Генерације њених комуниста васпитаване су у духу привржености југословенству и примарности југословенског интереса над локално-црногорским. Југославију

?) Зборник НОР, т. III, књ. 1, док. 104, стр. 254.

као државу схватили су и прихватили са пуно идеализма, вјерујући да је тако доживљавају и остали југословенски народи. Већина партијског чланства и руководићих људи била је на почетку НОР-а убијеђена да ће обновљена Југославија бити јединствена држава, са јако наглашеним југословенством. Није им било страшно гледиште да ће се после ослобођења земље формирати „југословенска нација“, а прижељкивали су и уједињење словенских народа. У цјелини, црногорски комунисти нијесу били национално ограничени људи, национализам и партикуларизам нијесу наткриљивали њихов интернационализам, и били су наглашено привржени југословенству.

Тако схваћен и уобличен југословенски интернационализам испољавао се од почетка устанка: у прокламовању циљева борбе тежиште је стављено на општејугословенски интерес; устаничке и партизанске јединице пружале су оружану помоћ другима изван граница Црне Горе; руководићи кадрови су радо одлазили у друге крајеве земље и тамо се борили са истим жаром као на родној грудни; није се много инсистирало на истицању националних амблема. Карактеристично је и то да у току читавог НОР-а у изворним документима, и приликом манифестација НОП-а на терену, нигдје није било пароле „Живјела НО војска Црне Горе“ већ само „Живјела НОВ Југославије“. Природно је и логично да је тако обликован и укоријењен интернационализам потискивао бригу о сопственом националном осјећању и интересу.

VI

У историографији НОР-а заобилажено је питање покушаја успостављања демократског политичког поретка на устаничкој ослобођеној територији. Разлози за то су, највјероватније, идеолошке природе.

У упутству Привремене врховне команде национално-ослободилачких трупа Црне Горе, Боке и Санџака од 22. јула 1941. за избор представника народне власти и политичких орана у војним јединицама се каже: „4. Забрањује се дјелатност свих оних политичких странака које су проповијedale антидемократска и фашистичка убјеђења, а дозвољава се слободан рад свим политичким странкама које стоје на принципима демократије и националне равноправности и својим дјеловањем помажу националноослободилачку борбу.“⁸⁾ Уводе се, дакле, елементи вишестраначког система. У упутству се наглашава лична слобода грађана, неповредивост стана и имовине, слобода збора и договора и слобода вјерских обреда. Прописује се да сваки ухапшеник мора бити заслушан у року од 6 сати и у року од 48 сати мора бити предан народном суду. Иако се ови ставови због окупаторске противофанзиве нијесу ни почели остваривати, ипак су од интереса као погледи вођства на политички поредак који је **из**

⁸⁾ Зборник НОР, т. III, књ. 4, док. 1.

устанка требало да произађе. С тим у вези поставља се низ питања: Потврђују ли ови ставови ширину платформе тринаестојулског устанка? Откуда то да се баш вођство црногорских комуниста определили за такву демократију? Да ли је то био тактички политички потез или дио стратегијске концепције? Због чега је све ово пало у воду у новој плими устанка, у јесен 1941?

З а к љ у ч а к

Тринаестојулски устанак је велико знамење црногорског народа, симбол слободарства и континуитет његовог историјског стваралаштва. У њему су згуснуте историјске димензије Црне Горе и изражене вриједности које су је кроз историју одржале и у свијету прочуле. Он је животворно дјело, које инспирише да се унапређује садашњост и будућност.

Историчари и други научни радници стоје пред задатком да дубље проникну у темељне слојеве тринаестојулског устанка, да откривањем и тумачењем нових чињеница допринесу стварању потпуније и тачније слике о њему, и да комплексна анализа о њему буде на таквом нивоу релативне научне истине која ће моћи издржати суд времена. Тиме би наука испунила своју улогу у рационализацији и учвршћењу историјске свијести народа. У свему овоме имаће посла и нови нараштај историчара.

Титоград, 11. 7. 1991.

Milija Stanišić

TO STRENGTHEN KNOWLEDGE ABOUT THE 13th JULY'S UPRISING

S u m m a r y

The 13th July's uprising is an important event in Montenegrin literary epos and one of the most important historical accomplishments of Montenegro. It classifies Montenegrins' topflight values to the world cultural heritage.

This work is based on the author's thesis, said on scientific meeting of historians in 1971, in Titograd, that the 13th July's uprising was a unique phenomenon of the World War II. Giving the survey of the biggest degree of synthesis dealing with this significant event, in this paper thematic fields are pointed out but not worked out enough or critically judged. On the other side, to find roots of truth he pleads for establishing deep communications with real and mysterious sources of spiritual, moral and warrior forces of Montenegrins which had been testified in full extent in the 13th July's rebellion, in which historical dimensions and values of Montenegrins were condensed. In such approach, vital philosophy of Montenegrin people is pointed out as well as its historical maturity, philosophy of its moral and ethnopsychological features. In the paper, the necessity of deeper studying of the power of Yugoslav Communist Party in Montenegro — its virtues and its fault — is pointed out, because it was the only social force which prepared and organized armed struggle against occupier, and operated the rebellion. All those discussions are based on current need to strengthen critical thoughts and objectivity of historiography about World War II, and to release it from ideologic misleads and one-sidedness.